

Yakubdjan MUXAMEDOV,

O'zbekiston Milliy universiteti Tarix fakultetini Arxeologiya kafedrasi katta o'qituvchisi t.f.f.d.(PhD)

E-mail: mukhamedov-2017@mail.ru

Tel: +(99895 0214815)

Urganch davlat universiteti tarix kafedrasi mudiri t.f.d., dots O'. Abdullayev taqrizi asosida

COVERAGE OF THE MANAGEMENT SYSTEM OF THE CHACH OASIS IN THE EARLY MIDDLE AGES IN THE RESEARCH OF FOREIGN SCIENTISTS

Annotation

This article is devoted to the study of scientific problems that took place in the research of foreign scientists on the history of management of the Chach oasis in the early Middle Ages, and is revealed based on the analysis of data from archaeological and written sources.

When researching the information presented in the article, the opinions expressed by foreign experts conducting scientific research on this issue were studied, analyzed and highlighted.

Key words: Management, Sogd, Chach, Khakan, Turk, Ephthalite, Chje she, Tegin, Kang, Yabgu, ethnic group, Tudun, Tutun, trade, exchange.

ОСВЕЩЕНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ЧАЧСКОГО ОАЗИСА В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию научных проблем, имевших место в исследованиях зарубежных учёных по истории управления Чачским оазисом в раннем средневековье, и раскрывается на основе анализа данных археологических и письменных источников.

При исследовании информации, представленной в статье, были изучены, проанализированы и освещены мнения, высказанные зарубежными специалистами, проводящими научные исследования по данному вопросу.

Ключевые слова: Управление, Согд, Чач, Хакан, Тюрк, Эфталит, Чже ше, Тегин, Канг, Ябгу, этнос, Тудун, Тутун, торговля, обмен.

ILK O'RTA ASRLARDA CHOCH VOHASI BOSHQARUV TIZIMINI XORIJLIK OLIMLARNING TADQIQOTLARIDA YORITILISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Choch vohasi boshqaruv tizimini yoritishda xorijlik olimlarning tadqiqotlaridan o'rin olgan xoqonlik tomonidan olib borilgan boshqaruvdagi isloxotlarning mazmun mohiyatini ilmiy masalalarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, bu borada arxeologik va yozma manbalardagi ma'lumotlar tahlili asosida ochib berilgan.

Maqolada keltirilgan ma'lumotlarni tadqiq qilishda mazkur masala bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borayotgan xorijlik mutaxassislar tomonidan bildirib o'tilgan fikr mulohazalar o'rganib chiqilib tahlil qilinib yoritilgan.

Kalit so'zlar: Boshqaruv, Sug'd, Choch, Xoqon, turk, eftalit, Chje she, Tegin, Qang', Yabg'u, etnik gurux, tudun, tutun, savdo, ayiriboshlash.

Kirish. Ma'lumki, o'tmishda biron bir sulola tarix saxnasiga kelar ekan tarkibida bo'lgan hududlarda o'z boshqaruv tizimini olib borgan. G'arbiy Turk xoqonligining ma'muriy boshqaruv tizimini o'rganish tadqiqot ishimizning asosiy mazmunini tashkil qiladi. Ushbu masala hozirgi kunga qadar bu o'z yechimini kutayotgan muammolardan biri hisoblanadi. G'arbiy xoqonlikning boshqaruv tartibi va tarkibidagi yerlardagi isloxotlari bo'yicha eng muxim ma'lumotlar ayniqsa Choch vohasining boshqaruv borasidagi masalalar xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy ishlaridan o'rin olgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur masalani yoritishda xorijlik olimlardan, fransuz sharqshunoslari E. Shavann, F. Grene, E. de la Vessier, amerikalik J.K. Skeff, nemis tadqiqotchisi Z.Shtark, venger sharqshunosi K.I.Bekvis, turkiyalik sharqshunos va tarixchilar Z.V.To'g'on, E.Esin va E.Ekremlarning tadqiqotlari ilmiy ishning asosiy manbasini tashkil qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu mavzuni yoritishda tarix fanida tan olingan tarixiylik, obyektivlik tamoyillari, tizimli qiyosiy tahlil, muammoviy va fanlararo yondashuv kabi usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. G'arbiy Turk xoqonligi tarkibida bo'lgan Choch vohasining tarixini, uning ijtimoiy – iqtisodiy va siyosiy munosabatlarini, boshqaruv shakli va vohadagi hukmron sulolalarning kelib chiqishi masalasi bir qator xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy tadqiqot ishlarida o'z ifodasini topgan bo'lib, ular orasida asosan fransuz sharqshunoslari E. Shavann, F. Grene, E. de la Vessier, amerikalik J.K. Skeff, nemis tadqiqotchisi Z.Shtark, venger sharqshunosi K.I.Bekvis, turkiyalik sharqshunos va tarixchilar Z.V.To'g'on, E.Esin va E.Ekremlarning tadqiqotlari alohida ajralib turadi[1]. Ular asosan yozma manbalarga, xususan, xitoy yilnomalaridagi ma'lumotlarga tayangan holda ilmiy izlanishlar olib borishgan. Shuningdek, voha tarixini asosan Turk xoqonligi davri tarixi doirasida yoritib berishda hozirgi kunga qadar aniqlanmasdan kelayotgan ko'pgina muammoli masalalariga oydinlik kiritishgan. Jumladan, ular orasida birinchilardan bo'lib Markaziy Osiyo tarixini xitoy manbalari asosida tadqiq qilgan E.Shavann XX asr boshlarida "G'arbiy turklar tarixiga oida hujjatlar" nomli monografiyasida Choch vohasining ilk o'rta asrlardagi siyosiy tarixi aks etgan xitoycha ma'lumotlarni tarjima qilish mobaynida arab va fors tilidagi ma'lumotlarni ham o'zaro taqqoslab keltirgan va xoqonlik tomonidan Chochga noib sifatida yuborilgan "tudun" unvonli amaldorlar faoliyatiga to'xtalib o'tib o'z fikr mulohazalarini bildirib o'tgan [2].

E.Shavann, F.Grene va E. de la Vessierlar nisbatan yaqin yillarda o'z tadqiqotlarini amalga oshirishgan bo'lib, ular Mug' tog'i sug'diy hujjatlarini tahlil qilish mobaynida 720- yillarda Sug'd hukmdori Devashtich tomonidan Chochga yuborilgan elchi Fatufarning o'z xo'jayiniga yozgan xati – A-14 raqamli sug'diy hujjatni fransuz tiliga tarjima qilib, o'sha yillarda vohada yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga e'tibor qaratishgan[3]. Mazkur tadqiqotchilar ushbu hujjatda uchraydigan "Choch hukmdori", "Choch tuduni", "xun" iboralarini tahlil qilib, ulardan so'nggi ikkitasini Turk xoqonligi bilan bog'lashgan. Amerikalik tadqiqotchi J.K. Skeff esa asosan xitoy yilnomalaridagi ma'lumotlar asosida Turk xoqonligining tarkibida bo'lgan hududlarning boshqaruv tizimida olib borgan islohotlariga to'xtalib, bu masalani ilmiy tahlil qili, Choch hukmdorligi misolida

yoritishga harakat qilgan. Uning fikricha, xoqonlikning bu erdagi boshqaruvi ancha izchil amlga oshirilgan bo'lib, xoqonlar tomonidan noib sifatida yuborilgan maxsus vakil – tudunlar kelib chiqishiga ko'ra turkiy bo'lganligini ta'kidlagan[4].

Germaniyalik tarixchi Z. Shtark turli tillardagi manbalar va arxeologik materiallar asosida qadimgi turklar tarixini yoritib, Choch vohasida kelib chiqishi Ashina honadoniga mansub bo'lgan hukmdorlar, shuningdek, tudunlar faoliyatiga ham qisqacha to'xtalib o'tgan. Xulosasiga ko'ra, Turk xoqonligi Choch, Farg'ona va To'xoristonni, shuningdek, ehtimol, Buxoroni bevosita o'z boshqaruvchi xonadani vakillarini tayinlash orqali boshqargan[5].

Xorijlik ayrim tadqiqotchilar, xususan, J.K. Skeff, E.de la Vessier, F. Grene, Z. Shtarklar Choch vohasining siyosiy boshqaruvi bo'yicha ham muhim yangi fikrlar bildirib o'tishlariga qaramasdan, vohadagi hukmron sulolalar bilan bog'liq ayrim biryoqlamali yondashuvlarda bo'lganliklari ko'zga tashlanadi. Xususan, Z. Shtark vassal hukmdorliklar boshqaruvida turkiy unvonlarning uchrashini muayyan bir tizim bilan emas, shunchaki tasodif yoki davrga hos holat sifatida tilga olib o'tilsa[6], J. K. Skeff esa Choch tudunlari sulolasi vakillarining unvoni turkiy, ismlari esa g'ayriturkiy ekanligini ta'kidlashgan[7]. Biroq har ikkala tadqiqotchining fikri o'sha davr voqealarini chuqur o'rganilmasdan va atroflicha ilmiy asosda tahlil qilimasdan turli tillardagi ma'lumotlarni o'zaro solishtirmasdan bildirilgani, numizmatik materiallarga jiddiy e'tibor berilmaganligi, hamda bir qator tadqiqotchilarimiz tomonidan ta'kidlab o'tildi va ular tomonidan ilgari surilgan “davr modasi”, “g'ayriturkiy ismlar” kabi masalalarga aniqlik kiritildi. Xususan, G'. Boboyorovning ta'kidlashicha, Turk xoqonligi davrida turkiy unvonlar xoqonlik boshqaruvida qanday qo'llanilgan bo'lsa, uning vassalarida ham shunga amal qilgan holda ishlatilgan, agar ular yozganidek davrga xos tizim sifatida baholanganida, xohlagan hukmdorlik xoqonlikka xos bo'lgan unvonlarni ixtiyoriy tartibda, ya'ni ularning darajasiga qaramasdan o'ziga ma'qul kelganini tanlab olib, palapartish holatda qo'llana boshlagan bo'lur edi. Shu bilan birga ushbu tadqiqotchi “g'ayriturkiy ismlar” masalasiga to'xtalib, xitoy yilnomalarida uchraydigan 3 ta nafar tudunning ismlari ham sof turkcha ekanligini turli manbalar bilan asoslab berishga muvafaq bo'lgan[8].

Yuqorida aytib o'tganimizdek, E.V. Shavann Choch vohasining siyosiy tarixiga oid “Bey shi”, “Suy shu” va “Tan shu” kabi ilk o'rta asrlarga oid xitoy yilnomalaridagi ma'lumotni fransuzchaga tarjima qilishi mobaynida arab manbalaridagi ma'lumotlarga ham murojaat qilgan g'arblilik tadqiqotchilarning dastlabkilaridan biri sanaladi. Shunga qaramay, mazkur yilnomalardan foydalangan va E.V. Shavanning tadqiqotidan xabardor bo'lgan F. Grene va E. de la Vessierlar, ayrim kamchiliklarga yo'l qo'rganlar. Jumladan, ular A-14 raqamli sug'diy hujjatni tahlil qilish mobaynida E. Shavann tomonidan o'g'irilgan xitoycha ma'lumotlardagi Shi-guo Fu-Wang – “Choch hukmdori muovini tudun” iborasini to'liq o'lgan holda, Shi-guo Wang T'ele, ya'ni “Choch hukmdori Tegin” jumlasidagi[9] “tegin” so'zini tushirib qoldirib, Shi-guo Wang “Choch hukmdori” tarzida beradiki[10], bu esa o'z navbatida ayrim tarixiy voqealar borasida muayyan anglashmovchiliklarning kelib chiqishiga olib keldi. Ya'ni xitoy yilnomalarida aynan Choch hukmdori Tegin ekanligi ko'rsatilib turishiga qaramay mazkur tadqiqotchilarning bu unvoni tushirib qoldirishi natijasida qaysi unvon egalari Chochda bosh sulola, qaysilari esa aksinchaligi masalasida tushunmovchilik yuzaga keldi.

Ushbu masalaga o'z vaqtida e'tibor qaratgan G'. Boboyorov F. Grene va E. de la Vesserlar xatoga yo'l qo'yishgani, aslida Chochda bosh sulola – Teginlar, ikkinchi darajali sulola esa Tudunlar bo'lganini nafaqat xitoy manbalaridagi ma'lumotlar (Shi-guo Wang T'ele “Choch hukmdori Tegin” va Shi-guo Fu-Wang – “Choch hukmdori muovini tudun”) va Turk xoqonligi unvonlar ierarxiyasida “tegin” (shahzoda), “tudun” (noib) maqomlari tasdiqlashini talqin qilgan[11].

Bu davr tibet manbalari bo'yicha yirik mutaxassis K.I. Bekvis Choch vohasi tarixiga doir nisbatan kam o'rganilgan mavzularni yoritgan. Tadqiqotchining yozishicha, xitoy yilnomalarida uchraydigan Choch muovini yordamchi hukmdorining ismi turkiy bo'lib, uning asli Inal Tudun Kulug shaklida tiklanadi[12]. Uning fikricha, xitoy yilnomalarida Chabishi shaklida uchraydigan Choch hukmdorining ismi Chabish shaklida tiklanadi va u aslida ism bo'lmay, turkiy chabish (chovush) unvoni bilan aloqadordir. Tadqiqotchiga ko'ra, ushbu hukmdor Chochning ikkinchi darajali hukmdori Inal (Inay) Tudun Kulugning o'g'li bo'lib, Turgash xoqonligiga aloqador hukmdorlikning boshqaruvchisi sifatida turgash xoqonlarining Xitoyga qarshi ittifoqchisi ham bo'lgan[13]. Biroq uning 751 yildagi ittifoqchilari bo'lmish Turgash xoqoni va tibetlik lashkarboshilar bilan birgalikda xitoy sarkardasi Gao Syanchji tomonidan qo'lga olinib, poytaxt Chan'anga olib ketiladi va u erda imperator farmoni bilan poytaxtdagi “KayYuan darvozasi” oldida qatl etiladi. Shundan keyin marhum Choch hukmdori Chabishning o'g'li xitoyliklarga qarshi Samarqanddagi Arab garnizoni boshlig'i Ziyod b. Solih alXuzaynaga yordam so'rab murojaat qiladi va natijada 751 yilda bo'lib o'tgan mashhur Talas jangi yuz beradi[14]. Aftidan g'olib chiqqan arab qo'shinlari ushbu jangda o'zlariga yordam bergan voha hukmdorliklari qatorida Chochni ham o'z qaramog'iga olib, uni tobe hukmdorlikka aylantiradi.

Xorijlik tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlari Choch vohasining ilk o'rta asrlardagi siyosiy-ma'muriy boshqaruvi bo'yicha ko'plab muammoli masalalarga aniqlik kiritganliklarini guvohi bo'lish mumkin. Ular yozma manbalar va arxeologik materiallar asosida vohada bir mahalliy sulolalar hukm surganligi, Choch hukmdorlarining boshqaruv yillari xronologiyasi, sulolalarning etnik mansubligi, boshqaruvda qo'llanilgan unvon va epitelar, mahalliy sulolalar tomonidan zarb qilingan tanga-pullar, tangalarda o'rin olgan ramziy belgilar – tamg'alar, umuman olganda vohada mavjud bo'lgan boshqaruv an'analari bo'yicha birmuncha umumiy to'xtamlarga kelishayotganligi ko'zga tashlanadi.

Xulosa. Ilk o'rta asrlarda Choch vohasi ijtimoiy va siyosiy tarixi bo'yicha xorij tadqiqotchilaridan ayrimlarining ba'zi ishlari bilan qisqacha tanishib chiqishimiz natijasida quyidagicha xulosaga kelindi:

- xorijlik tadqiqotchilar, xususan, ular orasida fransuz, nemis, venger, amerikalik kabi tadqiqotchilar islomdan oldingi Choch vohasi tarixini yoritishga anchagina hissa qo'shganlar;
- ularning tadqiqotlari asosan turli tillardagi yozma manbalar va qisman arxeologik materiallar asosida olib borilgan bo'lib, voha tarixining mavhum jihatlarini anchamuncha yoritadigan mohiyatdadir;
- xorij tadqiqotchilarining ishlarida ilmiy yutuq va yangiliklar mavjud, fikrmulohazalari anchagina isbotli bo'lishi bilan birga ular tomonidan ayrim biryoqlamali fikrlar ham bildirilganligi ko'zga tashlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. – СПб., 1903; Grenet F., de la Vaissiere E. The last days of Panjikent // Silk Road Art and Archaeology, 8. – Kamakura 2002. – P. 155–196; Skaff K. J. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries // TURKS. – Ankara, 2002. – Vol.2. – P. 364–372; Stark S. Die Altürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien. – Wiesbaden, 2008.
2. Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux ... P. 140-142.
3. Grenet F., de la Vaissiere E. The last days of Panjikent ... P. 169-170.

4. Skaff K. J. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries ... P. 370.
5. Stark S. Nomaden und Seßhafte in Mittelasien- und Zentralasien // Grenzüberschreitungen. Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum. – Stuttgart, 2002. – S.389; Stark S. Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien ... S. 225.
6. Stark S. Nomaden und Seßhafte in Mittelasien- und Zentralasien ... S. 389.
7. Skaff K.J. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries // The Turks, 2. – Ankara, 2002. – P. 364-372.
8. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.). – Т.: Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои, 2007. – С. 58–60, 100; Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар). – Т.: Yangi nashr, 2010. – 36, 49–51, 144.
9. Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. – СПб., 1903. – P. 142, n. 1.
10. Stark S. Nomaden und Seßhafte in Mittelasien- und Zentralasien ... S. 374-375, k. 68.
11. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.) ... С. 46–47, 57–59; Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар ... Б. 49–51.
12. Beckwith I. C. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the early middle Ages. – New Jersey: Princeton University Press, 1993. – P. 124.
13. Beckwith I. C. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans ... 137-138.
14. Beckwith I. C. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans ... 139.